

X. YYL BOYUNCA GEÇİLENLERİ GAYTALAMAK

Türkmen diliniň sözleşinde ulanylýan sesleriň ýazuw belgisine näme diýilýar? Dilimiziň elipbiýinde näçe harp bar? Olary elipbiý tertibi boýunça aýdyp beriň.

595-nji gönükme. Sözleri okaň we olaryň ilkinji harplaryny elipbiý tertibinde depderiňize ýazyň.

Işlemek, edeplilik, ýazmak, gazan, okamak, tagan, bagşy, wagt, şatlyk, çemçe, jülge, agzybirlik- keteni, ördek, ädik, ylgamak, dutar, üzüm, uçmak, söhbet, halta, žurnal, limon, rugsat, nal, fabrik, zerur, mesge, peýkam.

1. Depderiňize näçe harp ýazdyňyz?

2. Ýazan harplaryňyzyň arasynda elipbiýimizdäki harplary haýsysy ýok.

3. Ýokardaky sözleriň has gara ýazylanlarynyň manysyny düşündirjek boluň.

Türkmen dilinde **ň** harpy bilen başlanýan sözleriň ýokdugyny bilip goýuň.

Dilimizde ulanylýan sesleri aýdyň. Olar nähili toparlara bölünýärler? Çekimli sesler haýsylar? inçe we ýogyn, dodaklanýan we dodaklanmaýan, dar we giň çekimlileri aýdyp beriň.

596-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Has gara ýazylan sözleri göçürüp alyň we olardaky çekimlileriň nähili çekimlilerdigini aýdyp beriň.

ILIM BAR (Gysgaldylyp alyndy)

Aýdyň, neneň joşmajak,	Parlar yaşyl baýdagym ,
Pes päl türkmen ilim bar.	Bitaraplyk aýdymym,
Şükür baky öçmejek,	Ýürekdendir diýdigim,
Ýagty saçýan ýolum bar.	Şahyrana dilim bar.
Men Watanyň gurbany,	Ýeke-täkdir diýarym,
Sürýän ajap döwrany.	Ahyret-iman, barym.
Özüm boldum bagbany,	Saparmyrat serdarym,
Bagymda ter gülüm bar.	Arkadagly halym bar.

Türkmen dilindäki çekimli sesler söz içinde uzyn, gysga aýdylyp bilýärlermi? Eger aýdylyp bilýän bolsalar, olaryň uzyn, gysga aýdylmagy sözleriň manysyna täsir edýärmi? Bulara degişli mysallar getirin.

597-nji gönükme. Sözlemleri okaň we has gara ýazylan sözleriň her sözlemdäki aňladýan manysyny düşündiriň. Şol sözler nämäniň täsiri bilen aýry-aýry many aňladýarlar?

1. Magazinde örän oňat **ýag** satylýar. Ýagys **ýag** diýeniň bilen ýagyp, ýagma diýeniň bilen ýagmaýan zat däl.
2. Sona örän akylyja, düşbüje **gyzdyr**. Sen birneme suw **gyzdyr**, maňa gerek boljak.
3. **Ýaz** aýlary meýdanlar gök öwüsýär, mal-gara otdan doýýar. Sen Geldimämmede hat **ýaz**, Oňa menden salam aýt!
4. Oraz kakasy **çal** köynek alyp beripdir. Oňa üç-dört sany heň **çal** diýdim.
5. Men bir halta **ot** ýygyp geldim. Biz geçen gys guma gezelenje gitdik, odun ýygyp, **ot** ýakdyk.

Giň we dar dodak çekimlilerini aýdyň. Olar dürs ýazuw kadasy boýunça haýsy bogunlarda ýazylyp bilýärler?

Birinji bognunda dodak çekimlisi bolan sözleriň soňky bogunlarynda eşidilýän o, ö çekimlilerine derek haýsy çekimliler ýazylyar? Bulary degişli mysallar arkaly düşündiriň.

598-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli çekimlileri ýazyp, sözlemleri göçürin.

Kakasy welosipedden düşdi. Yzda ot...ran Sazagyň özi bök...p düşdi. Bul...r suw... düşd..ler. Kakasy ilki Sazagyň el...nden tutup, suwa öwr...nişdirdi. Suw sow...k ekeni.

Suw Sazag...ň dyzyna ýetdi. Jigisi Gülälek möňň...rip aglamaga başlady. Ol Sazak gark bol...r öyd...p gorkdy. Kakasy Gülälegiň elinden tutdy. Emma Gülälek gork...p, guml...ga gaçyp gitdi.

(A.Durdýew, «Alaňtaryň arasynda»).

599-nji gönükme. Okaň we köp nokatly sözleri göçürin. Nokatlara derek degişli harplary ýazyň.

MYRAT JAN

Myrat jan ylgap, daşky ot...ga çykdy. Görs... , ejesi çay içip ot...r.

— Turd...ňmy, guz...m, tüw,..leme! Görd...ňmi, eýýäm ull... kan bolaýypsyň.

— Eje, kluba ýoly öz...m tapýan-da — aiýip, Myrat jan ejesiniň diňleýändigini görüp, klubaň ýol...ny düşündirdi:

— ilki gitmeli, gitmeli. Soň ýola barmaly, hol asfalt ýol... .
Durup-durup, maşynlara seretmeli. Maşyn bolm...sa, geçmeli.
Soňra gülüň içi bilen gitmeli-de, baraymaly, yön... gül ýolm...lý däl.

(A.Durdýew, <<Alaňlaryň arasynda>>).

Çekimsiz sesler nähili toparlara bölünýärler?

Haýsy sesleriň aýk we dymyk çekimsizlerdigini aýdyň.

600-nji gönükme. Teksti okaň we has gara ýazylan sözleriň çekimsiz seslerini fonetik derňew ediň.

Kölegede oturan daýhanlar alakalaryň zyýanyna düşünýärdi. Baýramyň kakasy hokurdan açan ýeriniň daşyny çillejek bolup, sowuk suwuň içinde durup ýoňlapdy.

Okuwçylardan Myrat:

— Ýoldaş başlyk, ýorunjanyň içindäkileri suw bilen-de almak bolar, emma meýdandakylary, çöpüň düýbündäkileri gapan, zäherli jisimler bilen ýok etmek gerek — diýdi.

(N.Esentnyradow, «Oýun bir, maza iki»).

Ahyrlary dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutarýan sözleriň soňundaky dymyk sesler nähili ýagdaýlarda aýk **g, b, d, j** seslerine öwrülýärler, nähili ýagdaýda aýk sese öwrülmeýärler? Bu dürs ýazuw kadasyny mysallar getirmek bilen düşündiriň. Muňa nähili dürs ýazuw kadasy diýilýar?

601-nji gönükme. Sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulma goşup göçüriň. Söz soňundaky dymyk çekimsizleriň aýga öwrülip-öwrülmezlik düzgünini unutmaň.

Top — *Orak* —

gap — *Gerek* —

Meret — *kak* —

kitap — *çöp* —

saç — *goç* —

geç — *git* —

sebet — *taýak* —

bat — *aýak* —

giç — *köp* —

ýap — *çep* —

dynç — *seç* —

darak — *çörek* —

köýnek — *çäýnek*—

mekdep —
jorap—

NUSGA: top-topuň, orak-oragy, ...

Bogun diýip näma aýdylýar? Bogun emele getirmek üçin nähili sesinň bolmagy hökman? Nähili bogunlary bilýärsiňiz? Nähili bogna açyk bogun, nähili bogna ýapyk bogun diýilýär? Bulary mysallar arkaly düşündiriň.

* * * *

602-nji gönükme. Şygry labyzly okaň we has gara ýazylan sözleri bogna bölüp, depderiňize göçüriň.

ATAM

Atam **tohum** taşlasa,

Mûn bolup **bitmesi** bar!

Düme ekip, her tomus

Üstüne gitmesi bar!

Bakjanyň **ortasynda**

Aýakly çatmasy bar!

Peşhana gurunyp,

Serginläp ýatmasy bar!

Ogry-jümri **gelende**,

Pagtabent atmasy bar!

Gawunlar bal bolanda,

Dilip, kak etmesi bar!

Daýhancylyk däbini

Maňa öwretmesi bar!

(H.Strom).

ÝUMUŞ: «Çatma» sözüniň manysyny düşündiriň we depderiňize göçüriň.

Göçüren sözleriňiziň her birinde näçe bogun bardygyny we ol bogunlaryň haýsysynyň ýapyk, haýsysynyň açyk bogundygyny aýdyň.

Sözleriň ikinji bogundaky **y, i, u, ü** çekimlileri nähili ýagdaýlarda düşürilýär, nähili ýagdaýlarda düşürilmeýär. Muny mysallar getirmek arkaly düşündiriň. Dürs ýazuwyň bu kadasy nähili atlandyrylýar?

603-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulma goşup göçüriň. ikinji bogundaky dar çekimliniň düşüp-düşmezligine üns beriň.

Oýun, goýun, selin, ýylgyn, gyzgan, bölün, ýalyn, tomus, ýumuş, goşun, takyr, getir, çukur, deňiz, köwüs, göwün, düwün, düzgün, gyzyl, ýazyl, gadyr, gawun, garpyz, çadyr, batyr, getir, otur, bagyr, sygyr, ogul, döwür, höwür, nagyş, ýagyş, çagyl, nogul.

Aňry, bäri, ileri, ýokary ýaly sözleriň yzyna haýsy seslere başlanýan goşulmalar goşulanda olaryň soňundaky çekimliler düşürilýär?

* * * *

604-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzyna **d, k, l, r, s** sesleri bilen başlanýan goşulma goşup, depderiňize ýazyň.

Aňry, bäri, ileri, ýokary.

NUSGA: aňry-aňyrda, aňrky, aňyrlamak, aňyrrak, aňyrsynda...

* * * *

605-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Bulardaky dilimize başga dillerden geçen sözleri aýdyň.

Biziň mekdebimiziň iki gat beýik jaýy bar. Onuň koridorlary giň. içinde sport zaly hem bar. Sport zaly turnik, woleybol setkasy ýaly sport enjamlary bilen abzallaşdyrylypdyr. Klaslaryň içi ýagty. Olarda okuwçylar üçin partalar, mugallym üçin stol, stul bar. Klaslaryň potology, poly, apişgesi, gapysy arassa saklanylýar.

Nahili sözlere sinonimler, omonimler, antonimler diýilýar?

Bulary düşündiriň we her birine degişli mysallar getiriň.

* * * *

606-nji gönükme. Sözleri okaň we olaryň sinonimlerini tapyň hem-de depderiňize ýazyň.

Gowy, syrkaw, ýaman, möjek, owadan, sözlemek, derrew, hemmesi, ýakyn.

NUSGA: l. Gowy, ýagşy, oňat.

* * * *

607-nji gönükme. Sözleri okaň. Olaryň antonimini tapyň we antonimi bilen bilelikde depderiňize ýazyň.

Gije, garaňky, ak, uzyn, ýogyn, beýik, ýumşak.

Göçüren sözleriniň her birine degişli bir sözlem düzüp, depderiňize ýazyň.

* * * *

608-nji gönükme. Kitabyňyzdaky düşündirişli sözlükden **watandaş, nebitçi, hatap** sözleriniň düşündirişini okaň. Şolaryň mysalynda **jorap, haly** sözleriniň manysyny düşündirip, depderiňize ýazyň.

* * * *

609-nji gönükme. Okaň we has gara ýazylan sözleri düşündirişi bilen depderiňize ýazyň.

G UW

Guw bir ýylda 5-7, **çendanlar** 10-12 töweregi ýumurtga guzlaýar. Ol 35-40 gün dagy ýumurtgasyny basyp oturýar. Şol döwürde onuň horazy öz höwürtedesini hiç bir zada mätäç edenok. Ony **ýymit** bilen üpjün edýär, **ýyrtyjy** haýwanlardan gorap saklaýar. Şeýle ajaýyp häsiýetli bu uly guşlar höwürtgelerini **adalarda**, köllerde, suw ýakasyndaky gamyşlyklarda ýasanýarlar.

(A.Gylyjow, «Güneşli ülkäniň görki»).

* * * *

610-nji gönükme. Sözlere göçüreniňizde, nokatlaryň ýerine degişli çekimlileri, ýaýyň içindäki nokatlara derek bolsa öň ýanyndaky söze **y** ýa-da **i** çekimlisini goşup ýazyň.

Bu sözlere dogry ýazmak üçin kitabyňyzdaky orfografik sözlükden peýdalanyň.

Og...l, gülçül...k, agsak (...), boýun (...), turaç (...), şar-law...k, jürlew...k, agyz (...), ýaşayyş (...), ýaglyk (...), or...k, bör...k, yşyk (...), ýolg...ç, ok...ra, seýis (...), ussat (...), hasap (...), söwüt (...), ýoguç (...), sözleýiş (...), bagyr (...).

* * * *

611-nji gönükme. Dik çyzygyň sag tarapyndaky frazeologik aňlat-malaryň haýsylarynyň çyzygyn çep tarapyndaky düşündirişe degiş-lidigini aýdyň we nusgadaky ýaly edip, depderiňize ýazyň.

1. Biri <i>bilen ters</i> , <i>öýke-kinelbolmak</i> , <i>gepleşman ýörmek</i> .	<i>Gözi ýolda galmak.</i>
2. <i>Birine köp garaşmak.</i>	<i>Ýatan çöpi galdyrmazlyk.</i>
3. <i>Çykgynsyz ýagdaýa düşmek, işde uly ýalňyşlyk</i>
<i>goýbermek, işiň gaýtmak.</i>	
4. <i>Hiç zat etmezlik, bikär gezmek, eliňi zada urmazlyk.</i>	<i>Çep bolmak.</i>
5. <i>Biderek gürlmek, boş ýañramak, lakgyldamak.</i>	<i>Matal otarmak</i>
6. <i>Özüni horlamak, özüne jebir-sütem etmek, kösenmek .</i>	<i>Janyňy oda ýakmak.</i>

NUSGA: 1. Gözi ýolda galmak — birine köp garaşmak.

Sözleýişiň hekaýa etme, suratlandyryma, pikir ýöretme tipleri biri-birlerinden nähili tapawutlanýarlar?

Bulary tekstlerden mysallar getirmek bilen düşündiriň.

* * * *

612-nji gönükme. Okaň. Tekstiň hekaýa etme böleginiň haýsydygyny, suratlandyрма böleginiň haýsydygyny aýdyň. Suratlandyрма bölegini depderiňize göçüriň.

Ýeňsesi tüýli barmaklar Çerkeziň çignine gan öýdürdi.

Şol sekuntda onuň üstüne üç adam abandy.

Hepbige düşen torguş ýaly sandyraýan Çerkez ýyldyz ýagtysyna gorkuly gözjagazyny petredip, olaryň ýüzlerine seretdi.

Onuň biri murtlary pezzik, eňegi gyrçuw, çep gaşynyň üstünde eşek toýnagynyň çuňňur tagmasy galan daýaw bir adam. Ikinjisi murty ýaňy taban, galyň ýüz, heniz eti-gany doluşmadyk, inçemik, orta boýly ýaş ýigit. Üçünjisi bolsa, gözleri ýanyp duran, seňrigi tüňni, sakgaly çotka ýaly inedördül bir adam. Olaryň üçüsiniň hem gizlin ýaraqlary bar.

(B.Kerbabaýew, « Yhlasa myrat»).

613-nji gönükme. Özüňizden baglanyşykly sözleşiş hekaýa etme, suratlandyрма we pikir ýöretme tiplerinden peýdalanyň, ekskursiýa gidişiňiz hakynda hekaýajyk ýazyň.

614-nji gönükme. Teksti okaň. Has gara ýazylan sözleri depderiňize göçüriň. Olaryň haýsy soraglara jogap bolýandygyny aýdyň we olary morfologik derňew ediň.

ALPINIST.

Meşhur alpinist Erik Şipton Gimalaý **daglaryny barlady**. Olar ullakan **ýalaňaç** aýak yzyny **gördüler**. Ol yzlar **adamyň** yzyna meňzeşdi. **Barlagçylar** iki kilometre golaý yzarlap **gtdiler**. Yzgar zolagyndan geçdi. Ol **ownuk** daşlaryň arasynda ýitip gitdi. Buzlukda ýaşaýan syrly jandary mundan aňryk **yzarlamak** mümkin däl. Barlagçylar onuň yzynyň **suratyny** alypdyrlar. Surat **gowy** çykypdyr.

(Bernar Eýwelmans)

615-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Sypatlary tapyň we olaryň haýsy many toparyna degişlidigini aýdyň.

YKBALDAN DILEGUIM.

Yalňyz dilegim ykbaldan,

Ganatymdan aýyrmasyn.

Azaşdyрма dogry ýoldan,

Umydymdan aýyrmasyn.

Ýamanlardan daş bolaýyn,

Haýyr işe baş bolaýyn,
Ýagşyga ýoldaş bolaýyn,
Niýetimden aýyrmasyň.
Är kişi ärdigin aýtmaz,
Atylan ok daşdan gaýtmaz,
Käbän ornun hiç kim tutmaz,
Hak hossardan aýyrmasyň.
Şahyr köňli daş gümandan,
Güman aýrar imandan,
Berilse-de dünýe maldan,
Ynsabymdan aýyrmasyň.
Şükür, düşdük azat ýola,
Türkmenbaşy hossar ile,
Baş arzuwym alsam dile,
Serdarymdan aýyrmasyň.

(A.Abdyrahmanow)

ÝUMUŞLAR:

1. **Tutmaz, düşdük, ynsabymdan** sözlerini morfologik derňew ediň.
2. Atylan ok daşdan gaýtmaz atalar sözüniň manysyny düşündirjek boluň.